

РОЗВИТОК СІМЕЙНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ю. Лупенко, д. е. н., професор, академік НААН

ORCID ID: 0000-0001-6846-0300

О. Шпикуляк, д. е. н., професор, член-кореспондент НААН

ORCID ID: 0000-0001-5257-5517

М. Малік, д. е. н., професор, академік НААН

ORCID ID: 0000-0001-9198-4460

К. Ксенофонтова, старша наукова співробітниця

ORCID ID: 0000-0002-8412-9666

А. Морозова, молодша наукова співробітниця

ORCID ID: 0009-0009-7475-5100

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

© Ю. Лупенко, О. Шпикуляк, М. Малік, К. Ксенофонтова, А. Морозова, 2023

<https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009>

Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтова К., Морозова А. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та перспективи повоєнного відновлення України

Визначено інституційне значення та роль сімейних фермерських господарств у подоланні кризових явищ, пов'язаних із російською військовою агресією та в повоєнній розбудові економіки держави на основі вдосконалення концептуальних засад реалізації потенціалу цих суб'єктів господарювання, оцінки ефективності та формування пропозицій з організаційно-економічного, інституційного забезпечення практики їхньої діяльності.

Із позиції системного підходу: на основі узагальнення світового досвіду діяльності сімейних фермерських господарств визначено їх інституційний статус, що передбачає сімейний характер зайнятості та добровільне прийняття зобов'язань щодо забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій проживання та господарювання. Обґрунтовано доцільність державної підтримки та стимулювання розвитку цієї форми підприємницької діяльності як гаранту підтримки зайнятості на селі та дотримання умов інклюзивності сільського розвитку, що врешті сприятиме глобальній меті досягнення цілей сталого розвитку на період до 2030 року.

Узагальнено найкращі практики адаптації вітчизняних сімейних ферм до умов воєнного часу, зокрема застосування інноваційних підходів до розбудови мережі реалізації сільськогосподарської продукції, впровадження «зелених» способів організації агробізнесу та спеціалізацію на виробництві крафтової продукції, що є уособленням традицій виробництва-споживання сільськогосподарської продукції та продовольства на певній території.

Охарактеризовано інституційні та організаційні чинники розвитку сімейних фермерських господарств в Україні, зокрема розкрито потенціал проектного підходу як ефективного інструментарію для реалізації державних, корпоративних та громадських ініціатив підтримки та стимулювання розвитку сімейних ферм у несприятливих умовах воєнного часу. Зроблено акцент на зростанні ролі різних форм інтеграції для набуття ними конкурентоспроможності й додаткових можливостей прибуткоутворення та запропоновані до впровадження специфічні форми простої кооперації – прості товариства спільної діяльності як інтегровані структури, здатні посилити спроможності сімейних фермерів у сталому розвитку сільських територій за рахунок консолідації ресурсів для вирішення господарських, соціальних завдань та масштабування бізнесу.

Класифіковано основні проблеми функціонування сімейного фермерства в поточних умовах та сформоване концептуальне бачення шляхів їхнього розв'язання, конкретизоване в комплексі заходів, спрямованих на забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств, реалізацію їх потенціалу в умовах воєнного часу та післявоєнної відбудови економіки України.

Ключові слова: сімейні фермерські господарства; сільський розвиток в умовах воєнного часу та післявоєнної відбудови економіки України; інтеграція; кооперація; крафтове виробництво; проекти підтримки дрібних виробників сільськогосподарської продукції.

Lupenko Yu., Shpykuliak O., Malik M., Ksenofontova K., Morozova A. Development of family farm enterprises in the conditions of wartime and implementation of the post-war reconstruction of Ukraine

The institutional significance and role of family farm enterprises in overcoming the crisis caused by the Russian military aggression and in the post-war development of the state's economy is studied in the work. It is based on improvement of the conceptual foundations of realization of these economic entities' potential, evaluation of efficiency and formation of proposals on organizational, economic, institutional support of the practice of their activities.

By applying a systemic approach and summarizing the world experience of family farm enterprises, the authors determine their institutional status, which involves the family character of employment and the voluntary acceptance of obligations to ensure the socio-economic development of rural areas of residence and management. The research substantiates expediency of state support and stimulation of development of this form of entrepreneurial activity as a guarantor of employment in the countryside and compliance with the conditions of inclusiveness of rural development, which will ultimately contribute to achievement of the goals of sustainable development for the period till 2030.

The best practices to adapt domestic family farm enterprises to the conditions of wartime include using innovative approaches to the development of a network of sale of agricultural products, implementation of "green" methods of organizing agribusiness and specialization in craft products, which are the embodiment of the traditions of production and consumption of agricultural products, food on a certain area.

The institutional and organizational factors of the family farm enterprises development in Ukraine are, in particular, the potential of the project approach as an effective tool for implementation of state, corporate and public initiatives to support and stimulate development of family farms in the adverse conditions of wartime. Emphasis is made on the increasing importance of various forms of integration to acquire competitiveness and additional profit-making opportunities. Specific forms of simple cooperation are proposed for implementation, i.e. simple companies for common activity as integrated structures are able to strengthen the capabilities of family farmers in the sustainable development of rural areas due to the consolidation of resources for solving economic and social tasks and business scaling.

The main problems of family farming in the current conditions are classified and a conceptual vision of the ways to solve them is formed. It is specified in a set of measures aimed at ensuring development of family farm enterprises, implementation of their potential in the conditions of wartime and post-war reconstruction of the economy of Ukraine.

Key words: family farms; rural development in the conditions of wartime and post-war reconstruction of the economy of Ukraine; integration; cooperation; craft production; projects to support small producers of agricultural products.

Постановка проблеми. Розвиток аграрного сектору економіки України і сільських територій в умовах воєнного часу набув кардинально видозмінених характеристик. Також постало завдання визначення пріоритетів повоєнного відновлення економіки, перспективної ролі в цьому процесі фермерських господарств. Така ситуація позначилася на їхньому функціонуванні, позиціонуванні інституційного статусу та ролі у забезпеченні: продовольчої безпеки; самозабезпечення населення продовольством і продукцією-сировиною; підтримки громад, зокре-

ма в реалізації принципів сталості й інклюзивності; реалізації основ соціально відповідального господарювання. У зазначеному контексті наукового дискурсу, а також відповідної трансформації – методологічної, методичної, ідеологічної видозміни й удосконалення потребують концептуальні засади реалізації потенціалу сімейних фермерських господарств. Проблема полягає у необхідності формування пропозицій з організаційно-економічного, інституційного забезпечення практики, а також представлення елементів нового знання щодо значущості, ефективності

цієї категорії суб'єктів господарювання в умовах воєнного часу та реалізації повоєнного відновлення економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення концептуальних та науково-практичних основ розвитку сімейних фермерських господарств презентовані результатами досліджень, представлених у публікаціях вітчизняних і зарубіжних науковців. Глобальний контекст зазначеної проблематики спозиціоновано в реалізації порядку денного щодо: Цілей сталого розвитку на період до 2030 року (Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року, 2015), включаючи національний вимір (Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, 2019); Десятиліття сімейних фермерських господарств ООН на 2019–2028 роки (ФАО и ВОЗ, 2019); Європейського «зеленого» курсу (Європейський зелений курс, 2019); Спільної аграрної політики Європейського Союзу (Старікова, Л., 2022); Нової аграрної політики для України (Національна рада з відновлення України від наслідків війни, 2022), Плану пріоритетних дій уряду на 2023 рік (Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік, 2023), інших документів, рекомендацій з інституційного узгодження принципів формування дорожньої карти розвитку сімейного фермерства (Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки (2017); Лупенко та ін. (2020; 2021; 2022a; 2022b; 2022c); Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств (2018); Про фермерське господарство (2003)), а також висвітлення практик функціонування фермерських господарств в умовах воєнного часу, визначення механізмів повоєнного відновлення (Вечірній Київ (2022); Посольство США в Україні (2022); AgroNews.ua (2022); AgroPortal.ua (2021; 2022a; 2022b; 2022c; 2022d; 2022e; 2022f; 2022g; 2022h)).

У царині науки про значення, економічну та соціальну динаміку функціонування сімейних фермерських господарств сформо-

вана науково-методологічна база: Ліст Фрідріх (2021) (ролі фермерства в національній системі політичної економії), Наїр Чандрян (2020) (оцінки інституційного статусу фермерських господарств у досягненні сталого розвитку сільських територій), Ю. Норберг (2019) (характеризування ролі фермерів у проходженні історичного процесу формування гарантій продовольчого забезпечення населення); Ю. Губені (2022) (прикладні аспекти поширення ідеології й практики створення сімейних фермерських господарств); Т. Шепель (2022) (аналіз впливу російської агресії на продовольчу безпеку України та світу).

Зазначена знаннева конструкція розкрита у публікаціях авторів цієї статті (Малік та Мамчур (2020); Лупенко та ін. (2019a; 2019b); Шпикуляк та Малік (2019a; 2019b); Шпикуляк та Алексеева (2021); Lupenko and others (2022); Shelenko and others (2022); Shpykuliak and Bilokinna (2019)), а також за результатами реалізації проєктів міжнародної технічної допомоги (Інформаційний центр «Зелене дос'є» (2021); UNDP (2022)). Проте розширеної концептуалізації потребує проблематика безпосередньої реалізації потенціалу сімейних фермерських господарств для посилення їхньої участі у вирішенні проблем, які утворилися за наслідками війни. Водночас є потреба виявляти причини недостатнього розвитку сімейних фермерських господарств, вивчати наявні тенденції скорочення кількості таких суб'єктів, а також розробляти систему науково обґрунтованих заходів підвищення ролі сімейного фермерства у забезпеченні сталості сільських територій, в умовах воєнного часу та з визначенням перспективи у повоєнному відновленні.

Постановка завдання. Наше завдання – сформулювати концептуальні положення реалізації потенціалу сімейних фермерських господарств у розвитку аграрного сектору, сільських територій в умовах воєнного часу та для реалізації завдань у перспективі повоєнного відновлення України. Відповідно до мети завданнями статті вбачаємо: окреслення концептуальних засад реалізації потенціалу даних суб'єктів господарювання; оцінки тенденцій

розвитку фермерських господарств; формування пропозицій з організаційно-економічного та інституційного забезпечення практики їхньої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Реалізація потенціалу сімейних фермерських господарств в Україні в сучасних умовах потребує удосконалення організаційно-економічного забезпечення їх функціонування, з урахуванням реалій їхньої участі у формуванні продовольчої безпеки та впровадженні на сільських територіях заходів сталого розвитку. Ці категорії суб'єктів є основними гарантами продовольчої безпеки населення, яка формується через традиційний для України механізм самозабезпечення харчовими продуктами й сільськогосподарською продукцією-сировиною. Вони виробляють надлишкові обсяги продукції, які можуть постачати на ринок. До того ж, в умовах військової агресії російської федерації проти України, для недопущення поглиблення кризових явищ, суспільство й сільгоспвиробники разом з державними інституціями проводять активну діяльність з оптимізації відносин в аграрному секторі. Вжито низку регуляторних заходів сприяння доступу до ринку мікро- та малих підприємств, господарств населення й особистих селянських, сімейних фермерських господарств.

На глобальному рівні проблематика сімейного фермерства перетворилася на одну з визначальних у контексті її значущості для сталого розвитку. У світі нараховується понад 500 млн сімейних фермерських господарств, які використовують більше ніж 90 % світових сільськогосподарських угідь; виробляють понад 80 % продовольчої продукції у вартісному еквіваленті (ФАО и ВОЗ, 2019). Сімейні ферми – ключовий чинник сталості сільських територій, адже вони забезпечують: збереження біорозмаїття; підтримку навколишнього середовища і культури; формування сталих продовольчих систем; збереження села як особливого середовища національної ідентичності життя та господарювання.

В Україні інституційна й організаційно-економічна структура господарств сімейного типу, або ж селянських, досить різноманітна.

До їхнього складу відносять господарюючі суб'єкти із площею угідь у користуванні до 20 га – вони утворюють близько 30 % від кількості усіх фермерських господарств. Господарства населення, які підпадають під категорію класифікації сімейних ферм, – формують близько 75 % вартості валової продукції сільських домогосподарств (Державна служба статистики України, 2023а; 2023б).

Сімейні фермерські господарства вважаються найбільш мобільними суб'єктами агропродовольчого ринку та розвитку сільських територій, адже наслідують інституційну спроможність швидко адаптуватися до кон'юнктурних змін. Мобільність полягає у здатності змінювати спеціалізацію та напрями діяльності, адже господарства є малими і управлінські рішення швидко ухвалюють та втілюють. Посилення ролі фермерських господарств на ринках сільськогосподарської продукції та продовольства, а також розвитку сільських територій, можливе за рахунок інтеграції, організаційно через кооперацію.

Сільгоспвиробники на місцях тримають аграрний фронт, підтримують економіку і забезпечують соціальну успішність територій. Активізувалися приватно-власницькі ініціативи в агробізнесі – зростає кількість сімейних фермерських господарств, реалізуються інвестиційні проекти, зокрема в рамках міжнародної технічної допомоги. Одним із типових трендів є активний розвиток спеціалізованих сімейних фермерських господарств у секторі виробництва молока, що інституціоналізовано в рамках проекту сімейні молочні ферми (Сімейні молочні ферми, 2017). Переважно молочні ферми поширюються у Хмельницькій, Львівській, Рівненській, Волинській областях. У Львівській області 2022 року зареєстровано 16 нових сімейних ферм (AgroTimes.ua, 2022). Загалом в області працює 78 сімейних ферм, більша частина – в галузі молочного скотарства. Про це свідчить інтенсивний розвиток: поголів'я корів за рік зросло на 33 відсотки (AgroTimes.ua, 2022).

Сімейне підприємництво будується на злагодженій праці сім'ї й має довготривалу та успішну історію. Крім того, щоб перетворити своє господарство на прибуткову справу, потрібно працювати над упровадженням інновацій і враховувати попит на продукцію. Прикладом може слугувати ферма «Карпусь», яка

вироснує овочі весь рік як у теплицях, так і у відкритому ґрунті. Ферма використовує модель взаємовідносин із споживачами (без посередників). Це коли споживач встановлює відносини з фермером на поставку конкретної продукції на тривалий час, попередньо оплативши її вартість (Барзо, 2022).

Війна вносить корективи в аграрне підприємництво, яке підлаштовується до цих умов. Є проблеми з постачанням добрив та запасних частин, які здорожчали у три-п'ять разів. Як зауважує президент асоціації фермерів та приватних землевласників Віктор Гончаренко, чи існуватимуть малі господарства, коли тотальний брак кадрів – у дрібних господарствах немає кого садити за кермо трактора чи комбайна. Посадити жінок на сучасну техніку складно (AgroPortal.ua, 2023a).

Прикладом успішного розвитку сімейного фермерського господарства у прифронтовій зоні є ферма «Ого-го кози-кози», розміщена в селі Новохатському Донецької області. Власниця ферми Лариса Гурова та її сім'я розводять кіз української коротковухої породи. За період воєнних дій поголів'я зросло з 85 до 127 голів. Ферма виробляє до 15 кг сиру на добу. У ферми велика клієнтська база і замовлень на продукцію вдосталь (AgroPortal.ua, 2023b).

В умовах різносторонніх невизначеностей, спричинених війною 2022 року, спостерігаємо посилення практики створення суб'єктів господарювання, які засновані на особистій зайнятості засновників, зокрема сімейних фермерських господарств, мікро- та малих підприємств крафтового агробізнесу тощо. Є підстави у такому контексті вести мову також про регіональні особливості такої тенденції, які полягають у вияві різнотипної спеціалізації. Особливо це стосується крафтового фермерського бізнесу, що винятково залежить від традицій виробництва-споживання сільськогосподарської продукції, продовольства на певній території. Головним же прецедентним чинником такої динаміки агробізнесу є актуалізація інституту самозабезпечення, мотивація зайнятості тощо.

Водночас фермерство – це інститут господарювання і форма організації підприємницької діяльності в аграрному секторі, на селі, в основу якої покладено особливі традиції, норми, правила, похідні від сім'ї (задіяна

праця фермера та його сім'ї, власність, інтелектуальний капітал). Фермерське господарство – тип аграрного підприємництва, яке утворюється, функціонує згідно з нормами Господарського Кодексу України та Закону України «Про фермерське господарство» (Про фермерське господарство, 2003). При цьому господарство вважається фермерським, якщо його характеристики (розмір, тощо) відповідають інституційним ознакам, визначеним законодавчо – в ЄС, Україні. Набуття господарем статусу фермера (юридична або фізична особа) дає йому підстави претендувати на певні економічні блага (підтримку тощо) від держави. Вважаємо, що в основі – сімейний характер зайнятості, систематичність виробничо-господарської діяльності. Сімейне фермерство є вмотивованим трендом сьогодення, способом реалізувати бажання заснувати власну справу в секторі агробізнесу.

Сімейні фермерські господарства потребують створення сприятливих умов для своєї діяльності, зокрема: для посилення інституційної спроможності зі сприяння сталому розвитку сільських територій; набуття конкурентоспроможності й додаткових можливостей прибуткоутворення. Дієвим чинником досягнення результатів у цьому напрямі покращання організаційно-економічного забезпечення розвитку фермерства в Україні є інтеграція. Це може бути створення кооперативів, простих товариств малих виробників, а також галузеві об'єднання з представництва інтересів фермерів. Інтеграція фермерських господарств дозволить сконсолідувати їхні ресурсні можливості у структурах взаємодопомоги та взаємодопомоги в умовах кадрового забезпечення, спричинених воєнними діями. Особливо це необхідно в поточному та повоєнному періоді для відновлення спроможностей економічного зростання, а також руху за траєкторією відновлення ресурсного потенціалу аграрного сектору в післявоєнний період. Функціонально інтеграція спрямована на консолідацію активів і можливостей фермерів для посилення синергетичного ефекту від спільної діяльності.

У регіональному вимірі варто зауважити активний розвиток фермерських господарств у садівництві, ягідництві та виноградарстві. Цей процес динамізувався, зокрема й за рахунок грантової підтримки. Селяни, які володіють невеликими земельними ділянками,

засаджують їх садами, плантаціями фундука, волоського горіха, ягідниками, тобто готові працювати на перспективу – для майбутніх поколінь.

Така динаміка інституційних змін у секторі аграрного підприємництва зумовлена сучасними соціально-економічними екстерналіями, які спонукають до перебудови господарських зв'язків. До того ж, орієнтир на самозабезпечення трендово спонукальний і посилюється, як система гарантії подолання форс-мажорів.

Фермери спроможні активно реагувати на зміни кон'юнктури й умов господарювання, впроваджувати нові практики: органічне й крафтове виробництво, ексклюзивні види діяльності, безвідходні технології, базовані на широкому впровадженні «зелених» способів організації агробізнесу. Нещодавно з'явилися креативні проекти з реалізації ініціатив, які можна назвати ексклюзивними каналами реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, зокрема: Національна платформа продовольчої безпеки (Agro Portal.ua, 2022g): «...учасники, зареєстровані на платформі, мають змогу напряму контактувати та укладати угоди з постачання необхідних товарів» (Agro Portal.ua, 2022g) – це, на нашу думку, свого роду агропродовольчий хаб, до якого долучаються суб'єкти по усьому продуктовому ланцюгу, «...серед них – представники місцевих громад, військових адміністрацій, виробничих підприємств та логістичних компаній» (Agro Portal.ua, 2022f), а «...найбільша кількість учасників долучилася з Одеської, Миколаївської, Хмельницької, Вінницької та Дніпропетровської областей (AgroPortal.ua, 2022f).

Відносно тривалу історію інституціоналізації в агроекономічну систему й механізми реалізації засад забезпечення сталого розвитку сільських територій, зокрема і сприяння вирішенню проблем малих виробників, має проєкт «Сімейні молочні ферми» (Сімейні молочні ферми, 2017). Проєкт реалізується Кластером «Натуральне молоко», за підтримки ТОВ «УкрМілкІнвест». Офіційний старт проєкту розпочався 29 листопада 2017 року з відкриття першої сімейної молочної ферми «Відродження» на десять голів у с. Старій Мощаниці на Рівненщині (Сімейні молочні

ферми, 2022). Проєкт спрямований на розвиток молочного тваринництва, допомоги у створенні сімейних молочних ферм на 10-50 корів та молочних кооперативів на їхній основі. За матеріалами фінансової презентації проєкту (Сімейні молочні ферми, 2023), на кінець 2021 року відкрили 150 сімейних молочних ферм та створили два кооперативи з сімейних ферм, а на березень 2023 року проєкт охоплює 12 регіонів та налічує 173 сімейні ферми, які мають необхідне технічне устаткування та ефективно піклуються про свої господарства. З початком війни утримання господарств лягло на плечі жінок, проте, за сприяння команди проєкту, учасники намагаються зберегти свої ферми і робочі місця, підтримати економіку й продовольчу безпеку країни, бути надійним тилом для наших захисників.

Важливо наголосити про певні заходи державної підтримки розвитку сімейних ферм. Із 1 липня 2022 року стартувала програма проєкту «Робота» – гранти від держави на створення власної справи, розширення малого і середнього бізнесу, нову кар'єру (Вечірній Київ, 2022). Для малих форм господарювання в сільському господарстві вони доступні за такими напрямками: «Робота»: Своя справа – гранти до 250 тис. гривень на будь-який мікробізнес (Деякі питання надання грантів бізнесу, 2022); «Робота»: Свій сад – грант у розмірі не більше ніж 70 відсотків вартості проєкту висадки насаджень, але не більше ніж 10 млн гривень відповідно до суми на один гектар (до 400 тис. грн) на висадку нових садів, ягідників та виноградників площею від 1 до 25 гектарів (Деякі питання надання грантів бізнесу, 2022); «Робота»: Своя теплиця – грант у розмірі не більше ніж 70 відсотків вартості проєкту будівництва модульної теплиці, але не більше ніж 7 млн гривень, площею не менше ніж 0,4 та не більше ніж 2,4 гектара (Деякі питання надання грантів бізнесу, 2022). За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023а), на 02 березня 2023 року за програмою «Робота» гранти на розвиток тепличного господарства отримали 11 господарств (табл. 1).

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Таблиця 1

Гранти на розвиток тепличного господарства на 02 березня 2023 року*

№ з/п	Підприємство	Сума гранту, млн грн	Площа, га	Область
1	ТОВ «ЯГІДНИЙ ДАР»	7,00	1,6	Дніпропетровська
2	ФГ «КАРПАТИ ЕКО-ФРУКТ»	7,00	1,7	Закарпатська
3	ТОВ «ГРІН ЛЕНД ЛТД»	7,00	2,38	Одеська
4	ФГ «АГРО-ЕКОПРОДУКТ»	7,00	1,62	Вінницька
5	ТОВ «ЛІБЕРА ЛЕНД»	6,90	1,85	Дніпропетровська
6	ФГ «ТАНДЕМ АГРО»	7,00	1,60	Дніпропетровська
7	ТОВ «СВОЇ ВІТАМІНИ»	7,00	1,60	Дніпропетровська
8	ТОВ «АГРО-АЛЬЯНС ЗАКАРПАТТЯ»	7,00	1,62	Закарпатська
9	ТОВ «СВІТЯЗЬ 21»	7,00	1,60	Волинська
10	ФГ «ЛАН АГРО»	7,00	1,60	Київська
11	ФГ «АГРОФІРМА ФРУТКО»	7,00	1,76	Житомирська
	<i>Всього</i>	<i>76,90</i>	<i>18,93</i>	

*З матеріалів Міністерства аграрної політики та продовольства України (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023а).

Таблиця 2

Надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства на 02 березня 2023 року

№ з/п	Область	Кількість господарств	Сума гранту, млн грн	Площа, га
1	Закарпатська	13	78 201 500,00	241,83
2	Київська	11	38 191 100,00	168,88
3	Івано-Франківська	10	28 843 240,00	113,25
4	Львівська	8	41 710 100,00	151,08
5	Одеська	8	25 801 400,00	85,29
6	Волинська	5	10 660 000,00	43,76
7	Дніпропетровська	5	27 225 000,00	91,12
8	Чернівецька	4	16 728 000,00	41,82
9	Житомирська	3	15 320 000,00	46,91
10	Вінницька	2	20 000 000,00	50,00
11	Полтавська	2	13 400 000,00	33,50
12	Рівненська	2	4 725 000,00	20,93
13	Тернопільська	2	11 200 000,00	28,00
14	Хмельницька	1	10 000 000,00	25,00
15	Черкаська	1	4 000 000,00	10,00
16	Чернігівська	1	9 936 000,00	24,84
	<i>Всього</i>	<i>78</i>	<i>355 941 340,00</i>	<i>1176,21</i>

*З матеріалів Міністерства аграрної політики та продовольства України (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023б).

На 02 березня 2023 року погоджених проєктів надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства налічується 78 (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023b). До трійки лідерів входить Закарпатська область, погоджених проєктів надання грантів – 13, Київська область – 11, та Івано-Франківська область – 10. Далі, по вісім проєктів у Львівській і Одеській, по п'ять у Волинській і Дніпропетровській, та чотири – у Чернівецькій областях. І на завершення, три проєкти у Житомирській, по два у Вінницькій, Полтавській, Рівненській та Тернопільській, а також по одному у Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях. Усього загальна сума грантів становить 355,9 млн гривень, загальна площа – 1176,21 га (табл. 2).

Важливим у розвитку підприємництва, функціонуванні сільських фермерських господарств є посилення економічної активності громад, а саме реалізація «проєкту «Згуртовані громади», спрямованого на підтримку життєдіяльності громад та сприяння економічній активності в громадах під час війни» (AgroNews.ua, 2022).

Сімейне підприємництво, зокрема фермерська діяльність, надзвичайно багатогранне, тому респектабельністю відзначається підтримка виробництва готової до споживання продукції, що дає можливість підвищувати обсяги доданої вартості. Відповідно виникає ефективна спроможність розширювати інновацізацію сімейного бізнесу (AgroPortal.ua, 2022e). Необхідне відновлення продуктових ланцюгів, порушених воєнними діями в аграрному секторі, стійкості сільського господарства України в умовах війни, що задекларовано відповідно заявленому плану Маршалла для агро (AgroPortal.ua, 2022d) в плані відновлення економіки України у післявоєнний період. Також відзначаємо активізацію зарубіжної підтримки розвитку сільського господарства України в умовах військової агресії, що актуально впливає на сімейні фермерські господарства, зокрема щодо впровадження ними засад сталого розвитку сільських територій (США оголосили про започаткування ініціативи стійкості сільського господарства в Україні вартістю \$100 млн) (Посольство США в Україні, 2022).

Інституційна спроможність стейкхолдерів підприємницької діяльності на селі досягати поставлених цілей залежить від чинника

організаційної та організаційно-правової форми господарювання (Лупенко та ін. (2019b); Шпикуляк та Малік (2019a)). Вважаємо, що сімейні фермерські господарства відіграють найвагомішу роль у реалізації спроможностей забезпечення розвитку сільських територій. Але недостатньо інституційно скоординованим виявилось організаційно-економічне забезпечення формування інтегрованих структур кооперативного типу.

З огляду на такі інституційні умови доцільними для створення є специфічні інтегровані структури – форми простої кооперації (рис.).

Так, прості товариства спільної діяльності як інтегровані структури здатні посилити спроможності сімейних фермерів у сталому розвитку сільських територій за рахунок консолідації ресурсів для виконання господарських, соціальних завдань та масштабування бізнесу. Така інтеграція забезпечує підвищення конкурентоспроможності ферм, доходності праці власників; покращання доступу до каналів реалізації продукції із виходом на нові, більш дохідні ринкові ніші (рис.).

Кооперативні організації сімейних фермерських господарств актуальні за сприяння доступу до організованих ринків сільськогосподарської продукції й продовольства, зокрема експортних. Останнє завдання набуває додаткової підтримки у його виконанні з огляду на отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу (AgroPortal.ua, 2022c), щодо появи додаткових можливостей для організації логістики продукції (AgroPortal.ua, 2022b), вкрай необхідних у сучасних умовах блокади українських портів. Тут важливе формування конкурентоспроможних партій продукції, стандартизованої за європейськими вимогами. Фермери й інші малі господарства не зможуть забезпечити цю вимогу без кооперування.

Розширення фермерського руху за рахунок формування зазначених інтегрованих структур – дієвий чинник поступу до сталого розвитку сільських територій. Інтеграція сприятиме створенню можливостей для представлення фермерської продукції на організованому ринку, нарощування продукції з доданою вартістю, розширення зайнятості населення та отримання додаткових джерел доходів.

Рис. Схема формування-організації функціонування простого товариства малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції *

**Сформовано на основі розробок: (Лупенко та ін., 2022a; 2022b; 2022c).*

Серед актуальних проблем становлення сімейного фермерства в Україні слід виокремити інституційні, організаційно-економічні та соціальні. Вони потребують розроблення науково-методичних підходів для розуміння та виокремлення концептуальних засад їх вирішення, в умовах воєнного часу та на перспективу повоєнного відновлення економіки. Інституційно недосконала кваліфікація статусу сімейних ферм за критерієм розміру. Організаційно-економічні проблеми полягають у недовершеності механізму стимулювання розвитку сімейного фермерства, зокрема в тому, що: не розбудовано інституційну систему фінансово-кредитного забезпечення новостворених сімейних фермерських господарств; не створено жодного кооперативного банку; не сформовано систему земельно-іпотечного кредитування та систему кредитування дрібних сільськогосподарських виробників, зокрема особистих селянських господарств; залишається нерозвиненим ринок страхування сільськогосподарських ризиків тощо; не створено сприятливих умов для розбудови системи сільськогосподарської кооперації; немає передумов для розвитку малого підприємництва та є чимало посередників.

Концептуальне бачення шляхів розв'язання проблем розвитку сімейного фермерства передбачає такі заходи: впровадження виважених правил ринкового обігу земель в інтересах власників, зокрема впровадження механізмів виявлення тіньового землекористування; сприяння процесу реєстрації господарств, які перебувають у сірій зоні і є високотоварними. Заслугує на увагу участь держави у створенні механізмів пільгового кредитування, страхування сільськогосподарських ризиків; запровадження державного цінового регулювання на основні види продукції ринковими механізмами. Для успішного розвитку дрібних господарств необхідні розробка й реалізація програм підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації; створення компенсаційних механізмів вартості будівництва об'єктів сімейних ферм; цільове запровадження фінансового лізингу для придбання техніки і племінних тварин; підтримка будівництва об'єктів соціальної сфери на селі; запровадження програм підтримки розвитку інфраструктури сільських територій. Найбільш ефективними стали заходи, пов'язані з фінансовою підтримкою, адже більшість господарств мають потребу у фінансових ресурсах.

Підтримка сімейних ферм, комплексна державна політика сприяння їх розвитку разом із особливою інституційною спроможністю цієї форми господарювання, здатні: креативно сприяти досягненню критеріїв сталого розвитку; в умовах воєнного стану і післявоєнної відбудови економіки упроваджувати засади сталості із закріпленням їх на сільських територіях; формувати сталі агропродовольчі ланцюги й гарантувати самозабезпечення харчовими продуктами; сформувані підприємницькі мотивації для активного розвитку локальних, нішевих, ексклюзивних виробництв продовольства; забезпечити актуалізацію самозайнятості населення; впроваджувати заходи популяризації фермерства серед ветеранів та ветеранок тощо.

Висновки. Результати досліджень свідчать, що з кута зору правового забезпечення є достатньо законодавчих та нормативних документів, які підтверджують наявність юридичної бази для створення та реалізації потенціалу й функціонування сімейних ферм. Ці господарства спільно з іншими організаційними структурами, а також особистими селянськими господарствами, формують уклад життя і господарювання на селі. Встановлено, що на розвитку сімейного фермерства негативно позначаються кризові явища, зумовлені воєнною агресією російської федерації проти України. Це, зокрема, і зменшення кількості сільського населення внаслідок воєнних дій, розрив між народжуваністю та активізацією міграційних процесів, постійне скорочення зайнятості сільського населення. Кризові явища, зокрема соціально-економічного характеру, визначальні для обґрунтування проведення наукових досліджень і розроблення основних пріоритетів визнання необхідності розвитку сімейного фермерства.

Для забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств, реалізації їхнього потенціалу в умовах воєнного часу та для післявоєнної відбудови економіки Україні необхідні:

розробка і ухвалення Концепції розвитку сімейних фермерських господарств в Україні на період до 2030 року із закріпленням у

ній ідеології Глобального плану дій ООН у рамках Десятиліття сімейних фермерських господарств на 2019–2028 роки, а також складових курсу України на членство в ЄС;

визначення пріоритетних напрямів розвитку сімейних фермерських господарств – за спеціалізацією виробництва в період післявоєнної відбудови економіки в обсягах, необхідних для забезпечення продовольчої безпеки;

розробка державної й регіональних програм підтримки розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року;

створення, на засадах державно-приватного партнерства, Агентства з підтримки розвитку сімейних фермерських господарств, з функціями дорадчої і консультативної діяльності;

організація державного замовлення для гарантування закупівель сільськогосподарської продукції в малих фермерів і селянських господарств;

законодавче унормування інституційних засад, механізму створення й функціонування форм простої кооперації (простих товариств) селянських господарств;

утворення грантового фонду для підтримки сімейних ферм, які реалізуватимуть інвестиційні проекти з: організації виробництва малопоширених видів продукції, враховуючи відновлення виробництв фермерів, які постраждали від воєнної агресії; створення інфраструктури зберігання і реалізації фермерської продукції;

активізація участі місцевих органів самоврядування (об'єднаних територіальних громад) у процесах створення та підтримки діяльності сімейних фермерських господарств; надання фінансової та ресурсної підтримки особам, які бажають перейти із статусу одноосібного господарювання у статус сімейного фермерського господарства;

запровадження і реалізація програми підтримки кооперативів, створених сімейними фермерськими господарствами, та їх об'єднань;

надання державних гарантій під інвестиційні проекти, які створюються СФГ у сфері організації переробки продукції та виробництва продовольства.

З огляду на це, подальше дослідження слід зосередити на ролі сімейних фермерських господарств у післявоєнній відбудові аграрної економіки, «озелененні» економіки, на формуванні стратегії реалізації програм у рамках Десятиліття сімейних фермерських господарств на 2019–2028 роки в рамках курсу на членство в ЄС та забезпечення охорони і раціонального використання природних, трудових і виробничих ресурсів сільських територій, досягнення соціальних стандартів проживання на селі.

У післявоєнній відбудові аграрної економіки України сімейні фермерські господарства будуть адаптованими (гнучкими) сталими суб'єктами агропродовольчих систем, які скорочують відстань від поля до тарілки споживача, є основою для самозайнятості населення, джерелом додаткових робочих місць у сільській місцевості та основою місцевої економіки, сільських громад. Сімейні фермерські господарства – база для розвитку органічного землеробства, потенційні підприємства повного циклу з безвідходним та відновним виробництвом.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Барзо, І., 2022. Еволюція ферми «Карпусь», або як вижити «Малому». *Фермер України*, лютий, с. 5.
- Вечірній Київ*, 2022. *Шість варіантів для власної справи: Уряд запустив грантові програми* [online] Доступно: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/68486/> [Дата звернення 2 липня 2022].
- Губені, Ю. Е., 2022. *Підприємництво: доступно, стисло для жителів села*. Інформаційна брошура. Львів: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня».
- Державна служба статистики України*, 2023а. Сільське господарство України 2020 [online] Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua> [дата звернення 20 березня 2023].
- Державна служба статистики України*, 2023б. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2021 р. [online] Доступно: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_cdhd_21.pdf [Дата звернення 20 березня 2023].
- Деякі питання надання грантів бізнесу*: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 р. № 738, 2022 [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#n347> [Дата звернення 20 березня 2023].
- Європейський зелений курс: Комюніке Європейської Комісії 11.12.2019, COM [2019] 640 final*, 2019 [online] Доступно: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640> [Дата звернення 23 березня 2023].
- Інформаційний центр «Зелене дос'є»*, 2021. Український зелений шлях від ферми до виделки: крок за кроком [online] Доступно: https://dossier.org.ua/wp-content/uploads/Final_Publication_web.pdf [Дата звернення 20 березня 2023].
- Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки*: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р., 2017 [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-p> [Дата звернення 20 березня 2023].
- Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2019 а. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ».
- Лупенко, Ю. О., Шпикуляк, О. Г., Месель-Веселяк, В. Я. та ін., 2019 б. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наукова доповідь. Київ: ННЦ «ІАЕ».
- Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2020. Організація сімейних фермерських господарств: методичні рекомендації. Київ: ННЦ «ІАЕ».
- Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2021. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року: проєкт. Київ: ННЦ «ІАЕ».
- Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2022а. Спільна діяльність малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції як проста форма кооперації (у формі договору простого товариства): методичні рекомендації. Київ: ННЦ «ІАЕ».
- Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2022б. Стратегія розвитку підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення аграрної економіки України. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Лупенко, Ю. О., Малік, М. Й., Шпикуляк, О. Г. та ін., 2022с. Формування та функціонування інтегрованих структур в аграрному секторі економіки України на засадах сталого розвитку сільських територій / за ред. О.Г. Шпикуляка. Київ: ННЦ «ІАЕ».

Малік, М. Й., Мамчур, В. А., 2020. Соціально-економічна орієнтація сімейних фермерських господарств у підприємницькій діяльності. *Економіка АПК*, 9, с. 38.

Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023 а. Звіт щодо погоджених проєктів будівництва модульної теплиці з метою надання грантів для створення або розвитку тепличного господарства станом на 02 березня 2023 року [online] Доступно: <https://minagro.gov.ua/pidtrimka/nadannya-grantiv-dlya-stvorenniya-biznesu/granti-dlya-teplichnogo-gospodarstva> [Дата звернення 20 березня 2023].

Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023 б. Звіт щодо погоджених проєктів надання грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства станом на 02 березня 2023 року [online] Доступно: <https://minagro.gov.ua/pidtrimka/nadannya-grantiv-dlya-stvorenniya-biznesu/granti-dlya-sadivnictva-yagidnictva-ta-vinogradarstva> [Дата звернення 20 березня 2023].

Національна рада з відновлення України від наслідків війни, 2022. Матеріали робочої групи «Нова аграрна політика» проєкту Плану відновлення України [online] Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/new-agrarian-policy.pdf> [Дата звернення 23 березня 2023].

Норберг, Ю., 2019. Прогрес. Десять причин з нетерпінням чекати на майбутнє / переклад з англійської Н. Мельник. Київ.

Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року: Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25.09.2015 № 70/1, 2015 [online] Доступно: <https://ips.ligazakon.net/document/MU15167> [Дата звернення 23 березня 2023].

Посольство США в Україні, 2022. США оголосили про започаткування ініціативи стійкості сільського господарства в Україні вартістю \$100 млн [online] Доступно: <https://ua.usembassy.gov/uk/the-united-states-announces-100-million-ukraine-agriculture-resilience-initiative-agri-ukraine> [Дата звернення 20 липня 2022].

Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 10.07.2018 р. № 2497-VIII, 2018 [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19> [Дата звернення 20 березня 2023].

Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.03.2023 р. № 221-р., 2023 [online] Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323> [Дата звернення 20 березня 2023].

Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV, 2003 [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15> [Дата звернення 20 березня 2023].

Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента від 30 вересня 2019 р. № 722/2019, 2019 [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> [Дата звернення 23 березня 2023].

Сімейні молочні ферми, 2017. Проєкт «Сімейні молочні ферми» [online] Доступно: <https://smf.org.ua/about-project/>; <https://invest.smf.org.ua> [Дата звернення 20 березня 2023].

Сімейні молочні ферми, 2022. 5 років проєкту! [online] Доступно: <https://smf.org.ua/5-rokiv-proiektu/> [Дата звернення 20 березня 2023].

Сімейні молочні ферми, 2023. Фінансова презентація проєкту «Сімейні молочні ферми» [online] Доступно: https://invest.smf.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Інвестиційна-презентація_03_2023.pdf. [Дата звернення 20 березня 2023].

Старікова, Л., 2022. Спільна аграрна політика ЄС і завдання України в контексті євроінтеграції (план наближення політик і гармонізації законодавства) [online] ГО «Аналітичний центр Аграрного союзу України» Доступно: http://www.aau.org.ua/media/publications/1894/files/SAR_2023_02_10_12_36_02_818740.pdf [Дата звернення 26 березня 2023].

ФАО и ВОЗ, 2019. Десятилетие семейных фермерских хозяйств организации объединенных наций 2019-2028. Глобальный план действий [online] Доступно: <https://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> [Дата звернення 23 березня 2023].

Фрідріх, Ліст, 2021. Національна система політичної економії / переклад з німецької М. Гавриш. Київ: Наш формат.

Чандрян, Наїр, 2020. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства / пер. з англ. Ірина Грановська. Київ: Наш формат.

Шепель, Т. В., 2022. Вплив російської агресії на продовольчу безпеку України та світу. *Бізнес Інформ* [online] 7, с. 133–142. Доступно: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-7-133-142> [Дата звернення 26 березня 2023].

Шпикуляк, О. Г. та Малік, М. Й., 2019а. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*, 6, с. 73–82.

Шпикуляк, О. Г. та Малік, М. Й., 2019b. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*, 9, с. 86–98.

Шпикуляк, О. Г. та Алексєєва, О. В., 2021. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК* [online] 4, с. 95–107. Доступно: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095> [Дата звернення 26 березня 2023].

AgroNews.ua, 2022. В Україні реалізують проєкт, спрямований на економічну активність громад під час війни [online] Доступно: <https://agronews.ua/news/v-ukrayini-realizuyut%ca%b9-proekt-spryamovanuu-na-ekonomichnu-aktyvnist%ca%b9-hromad-pid-chas-viyny/> [Дата звернення 2 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2021. Диверсифікація та бізнес-інкубатор для одноосібників. Досвід Зимнівської ТГ [online] Доступно: <https://agroportal.ua/publishing/analitika/diversifikatsiya-i-biznesinkubator-dlya-edinolichnikov-opyt-zimnovskoi-to> [Дата звернення 24 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022a. Головні інвестори — місцеві аграрії. Досвід Сухополов'янської ТГ [online] Доступно: <https://agroportal.ua/publishing/analitika/golovni-investori-miscevi-agrariji-dosvid-suhoplov-yanskoji-tg> [Дата звернення 24 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022b. Кандидатство на членство в ЄС: що Україна отримає в логістиці [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/kandidatstvo-na-chlenstvo-v-yes-shcho-ukrajina-otrimaye-v-logistici> [Дата звернення 3 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022c. На шляху до членства в ЄС: які можливості отримає аграрна галузь [online] Доступно: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/na-shlyahu-do-chlenstva-v-yes-yaki-mozhливosti-otrimuye-agrarna-galuz> [Дата звернення 3 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022d. План Маршалла для агро: сільське господарство в плані відновлення України [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/plan-marshalla-dlya-agro-sil'ske-gospodarstvo-v-plani-vidnovlennya-ukrajini> [Дата звернення 7 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022e. Польський пекар розвиватиме на Рівненщині сімейні пекарні [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/polskiy-pekar-rozvivatime-na-rivnenshchini-simeyni-perkarni> [Дата звернення 24 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022f. Продовольча платформа: потреби перевищують пропозиції [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/prodovolcha-platforma-potrebi-perevishchuyut-propoziciji> [Дата звернення 3 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022g. Число користувачів продовольчої нацплатформи - 5 тисяч [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/chislo-koristuvachiv-prodovolchoji-nacplatformi-perevishchilo-5-tisyach> [Дата звернення 3 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2022h. Як заробити мільйон зі 100 га. Досвід Опішнянської ТГ [online] Доступно: <https://agroportal.ua/publishing/analitika/milyon-zi-100-ga-dosvid-opishnyanskoji-tg> [Дата звернення 24 липня 2022].

AgroPortal.ua, 2023a. Існування малих господарств під великим питанням [online] Доступно: <https://agroportal.ua/news/ukraina/isnuvannya-malih-gospodarstv-pid-velikim-pitannjam> [Дата звернення 20 березня 2023].

AgroPortal.ua, 2023b. Ферма на лінії фронту: народження козенят під звуки вибухів та виведення нових порід [online] Доступно: <https://agroportal.ua/multimedia/ferma-na-liniji-frontu-narodzhennya-kozenyat-pid-zvuki-vibuhiv-ta>. [Дата звернення 20 березня 2023].

AgroTimes.ua, 2022. Серед сімейних ферм Львівщини переважають молочні [online] Доступно: <https://agrotimes.ua/tvarinnitstvo/sered-simejnyh-ferm-lvivshhyny-perevazhayut-molochni/> [Дата звернення 20 березня 2023].

Lupenko, Yu., Khodakivska, O., Nechyporenko, O., & Shpykuliak, O., 2022. The state and trends of agricultural development in the structure of the national economy of Ukraine. *Scientific Horizons* [online] 25 (6), p. 121–128. Available at: https://sciencehorizon.com.ua/web/uploads/pdf/Scientific%20Horizons_2022_Vol.%2025,%20No.%206-121-128.pdf [Accessed 24 October 2022].

Shelenko, D., Balaniuk, I., Shpykuliak, O., Sas L., Humeniuk, M. and Matkovskiy, P., 2022. Simulation of change in performance indicators (net profit, land area, number of employees) of agricultural cooperatives of Ukraine. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* [online] 22(1), p. 569–578. Available at: http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.22_1/volume_22_1_2022.pdf [Accessed 24 July 2022].

Shpykuliak, O. and Bilokinna, I., 2019. «Green» cooperatives in the formation of an institutional mechanism of development of alternative power engineering in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies* [online] 5(2), p. 249–255. Available at: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-249-255> [Accessed 24 September 2022].

UNDP, 2022. Експрес-оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. Аналітичний звіт [online] Київ: Програма розвитку ООН в Україні. Доступно: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-10/UA_Rapid_Assessment_of_War_on_MSMEs_in_Ukraine_0.pdf [Дата звернення 20 березня 2023].

Стаття надійшла 30.03.2023